

УДК 321.01:334.021

М.І. ЗАЙДЕЛЬ

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ДЕЯКІ ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Зайдель Марина Ігорівна – аспірант кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

У статті аналізується специфіка економічної політики незалежної України при переході до ринку. Розкривається процес приватизації як один зі шляхів становлення сфери приватного. Досліджується роль держави у ринковій економіці та задоволенні суспільного інтересу.

Ключові слова: економічна політика, приватизація, великий приватний капітал, економічна свобода.

В статье анализируется специфика экономической политики независимой Украины при переходе к рынку. Раскрывается процесс приватизации как один из способов становления частной сферы. Исследуется роль государства в рыночной экономике и удовлетворении общественного интереса.

Ключевые слова: экономическая политика, приватизация, большой частный капитал, экономическая свобода.

The article examines the specifics of economic policy in independent Ukraine transitioning to market. It is discovered the process of privatization as a way of shaping the private sphere. The role of government in market economy and satisfaction of public interest are investigated.

Key words: economic policy, privatization, big private capital, economic freedom.

© М.І. Зайдель, 2012

Двадцятирічний ювілей здобуття незалежності України нашою нашою на певний системний аналіз здобутків демократичного державотворення. Всупереч очікуваням проголошений курс на розвиток демократії та ринкової економіки обернувся українській державі низкою інституційних проблем та соціально-політичних негараздів, частина з яких відчутна і на сьогоднішній день. Проблема демократичного транзиту України зумовлена тим, що нові виклики суспільної трансформації, принаймні в перші роки здобуття незалежності до конституційного оформлення системи стримувань та противаг, вирішувалися старими механізмами впровадження державної політики. Партійна номенклатура, яка приймала доленосні рішення для української державності, – проголошення суверенітету, а потім і незалежності, зіткнулась з викликом свободи – базисом для розбудови демократичного суспільства. Разом з тим, приваблива ліберальна ідея, що прийшла на зміну довгоочікуваного соціалістичного майбутнього, не виправдала сподівань з розбудови конкурентної ринкової економіки та спричинила появу зворотних процесів – зародження потужних фінансово-промислових груп та олігархізацію влади.

Пострадянська трансформація України передбачала руйнування відносно стійкої форми домінування держави по відношенню до економічних агентів та суспільства в цілому, а також активне залучення громадян до формування та здійснення політики. Відтак, об'єктом запропонованого аналізу є специфіка економічної політики у контексті українського демократичного державотворення. Предметом даного дослідження виступають конкретні заходи впровадження економічної політики, реформування економічної системи та їхня ефективність у задоволенні суспільних інтересів. Мета статті полягає у виявленні ролі держави у вироб-

ленні політики в Україні через забезпечення економічних свобод, становлення ринкових структур, вільного ринку та конкурентного середовища.

З розпадом Радянського Союзу політична та економічна системи України, які протягом довготривалого історичного періоду були одним із гвинтиків системи радянського виробництва та комуністичного механізму, виявились нежиттєздатними до існування в умовах ринку. Що характерно – це свідчило в першу чергу про кризу і слабкість держави та її інститутів. Найпершим кроком назустріч розбудові ринкової системи в Україні стала зміна форми власності на державні об'єкти, тобто приватизація, яку було розпочато в 1992 році. Вважалося, що саме приватизація покликана стати каталізатором лібералізації ринків та подальших системних реформ в Україні. Командно-адміністративна економіка та тоталітарний режим тримались на монополії державної власності на засоби виробництва, що повністю поглинало і унеможлиблювало існування приватної сфери та контроль громадськості по відношенню до державного апарату. Не дивно, що початок посткомуністичних трансформацій супроводжувався неготовністю та пасивністю самого населення, яке протягом тривалого історичного періоду не мало впливу на рішення влади та відсторонювалось від формування державної політики. Саме через ці причини шлях розвитку країни насамперед очікувався від влади. Однак учорашня партійна номенклатура певною мірою не розуміла необхідності формування інституційної бази для переходу від планової до ринкової економіки, сконцентрувавши основні зусилля виключно на приватизації.

Підсилена економічною кризою, інфляцією та безробіттям неплатоспроможність населення, відсутність соціальних прошарків, зацікавлених у приватизації і ринкових реформах, та загалом від-

чужене ставлення до приватної власності в суміші з міцним «лівим крилом» українського парламенту, блокували процес повноцінного реформування української економіки, деформуючи й сам процес приватизації. Лібералізація ринків та формування приватного сектора – складний інституційний процес, який ґрунтується на історичному досвіді розвитку прав власності. Як відомо, більш ніж 70-річний період перебування України в складі СРСР викоренив будь-які спроби ведення вільного підприємництва, встановивши заборону на приватну власність на засоби виробництва та повну державну монополію. Досліджуючи відмінності в посткомуністичних перетвореннях країн колишнього соціалістичного табору, економіст О. Гаврилишин, колишній співробітник Міжнародного валютного фонду, зазначає, що значна увага реформаторів сконцентрувалась на ліквідації державних активів (тобто перетворенні їх у приватну власність) і надто мала – на розвитку приватного сектора та створенні умов для формування цілковитих нових підприємств [1]. По суті на тлі хвилі так званої індивідуальної приватизації, яка набирала обертів у кінці 1990-х – початку 2000-х років, коли великий капітал починає легалізуватись, переформлюючи фактичний тіньовий контроль над об'єктами державної власності та комунального майна в легальні права власності, відбувалось розкрадання державних активів. Це стало наслідком того, що державна програма приватизації забуксувала в 2002 році (впритул до 2005 року приватизація відбувалась у ручному режимі та врегульовувалась Програмою на 2000-2002 роки), а корпоративні інтереси приватного капіталу, в свою чергу, перехопили позицію рушійної сили приватизації [2].

При існуючому адміністративному управлінні економікою неминує зароджувалась система неформальних торгів між владою та бізнесом, що призводило до зрощення влади і капіталу. Непублічна політика приватизації реалізовувалась переважно через механізми «тіньового» відчуження державного майна та його передачу у приватну власність, обминаючи приватизаційні процедури (продаж в закритому режимі чи фіктивне банкрутство – ВАТ «Макіївський металургійний завод» і ВАТ «Нікопольський Південнотрубний завод» тощо), а також нейтралізацію потенційних конкурентів (як вітчизняних, так і іноземних) шляхом встановлення додаткових умов конкурсу для відбору покупців [2]. Гучними прикладами приватизації потужних державних підприємств були продаж ВАТ «Нікопольський феросплавний завод» у 2003р. та ВАТ «Криворіжсталь» у 2004 р. Приватизація підприємств, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки України, врегульована не тільки Законом України «Про приватизацію державного майна» та Державною програмою приватизації, але й постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання з підвищення інвестиційної привабливості об'єктів приватизації (1563-2002-п)», якою передбачено те, що «для участі у конкурсі можуть встановлюватись додаткові умови, які стосуються визначення критеріїв здійснення ефективного управління контрольним па-

кетом акцій підприємства, що виробляє продукцію (виконує роботи, надає послуги), аналогічну основній продукції (роботам, послугам) підприємства, що приватизується» [3]. Таким чином, встановлювались певні кваліфікаційні вимоги для учасників конкурсу, які радше відповідали вимогам конкретних бізнес-груп, а не ринковій конкуренції. Це давало змогу використовувати законодавство у приватних інтересах як чиновників, які встановлюють критерії відбору покупців та є шукачами політичної ренти, так і впливових бізнес-груп, які зацікавлені придбати державне майно неконкурентним шляхом та за заниженою ціною. Власне, при продажу 25% акцій Нікопольського феросплавного заводу висувалась вимога «наявності ефективного досвіду управління потужним феросплавним виробництвом», якій відповідав лише Консорціум «Придніпров'я» (корпорація «Інтерпайп»), отримавши як переможець конкурсу і право на викуп ще 25% НФЗ, які перебували під його управлінням, в результаті заволодів контрольним пакетом акцій НФЗ. Цікаво, що на світовому ринку контрольний пакет акцій НФЗ (близько 1/9 світового ринку феросплавів) в 2003 році оцінювався мінімум 500-600 млн. доларів, тоді як підприємство було продано за 80 млн. доларів [4]. Щодо приватизації «Криворіжсталь», то для потенційних покупців встановлювалась вимога – «наявність в Україні виробничого виробництва коксу обсягом не менше 1 млн. т на рік протягом останніх трьох років», яка відповідала ресурсним можливостям двох бізнес-груп, яким підконтрольний фактично весь металургійний комплекс України, - компанії «System Capital Management» та корпорації «Інтерпайп», до власності яких зрештою тоді і перейшла «Криворіжсталь» [2; с.22-24].

Такий централізований перерозподіл державної власності зорієнтований не на формування ефективного власника та приватної власності як суспільного інституту, а на збагачення і зростання окремих бізнес-груп, які якщо ще не перебувають при владі, то, розпоряджаючись економічними ресурсами держави, володіють певними важелями впливу на владу та процес прийняття рішень. За таких умов «замовна» приватизація для президента Л.Кучми була дійовим механізмом утримання влади при наростанні економічної потужності великого капіталу, а «бізнес-групи в обмін на державний патронат у ході придбання об'єктів державної власності забезпечували фінансову та політичну підтримку відповідним політичним силам» [5].

Зміщення приватизації в бік збагачення окремих підприємців залишило чіткий відбиток на політичній та економічній системах України. Із 2000 року в українській економіці починають чітко розпізнаватись п'ять найпотужніших бізнес-груп – компанія «System Capital Management», корпорація «Індустріальний Союз Донбасу», група «Приват», корпорація «Інтерпайп», Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча, власники яких і на сьогоднішній день посідають верхівку рейтингу найзаможніших людей України, примножуючи статки щорічно. Політика державного протекціо-

нізму по відношенню до фінансово-промислових груп призводить до обмеження свобод одних економічних агентів, встановлюючи привілеї для інших. Тісне сплетіння інтересів влади і капіталу та прихід великого бізнесу до політики свідчить про те, що перерозподіл власності в державі залежить від того, хто знаходиться при владі. Перегляд результатів приватизації та повернення приватизованих стратегічних об'єктів у державну власність – ключові гасла «помаранчевої революції» – перейшли в 2005 році в методи політичної боротьби з представниками колишньої влади та наближеним до неї великим капіталом. Політика реприватизації здійснювалась без відповідного правового підґрунтя, що давало змогу керуватись суто політичними мотивами при вилученні підприємств з приватної власності (фактично перерозподіл власності між конкуруючими бізнес-групами). Бізнес-групи ж, які підтримували «помаранчеву» команду, отримували владний протекторат і тільки підсилювали свої позиції [6]. Загалом, з часів здобуття української незалежності показовою є тенденція використання приватизації як механізму заохочення (чи покарання) великого бізнесу зі сторони держави. Політична могутність українських капіталістів розцінюється не просто заступництвом з боку бюрократичного чи політичного патрона, але й впливом на прийняття політичних рішень, результати виборів та спрямуванням державної політики на захист вузьких приватних інтересів.

Надлишок влади приватних агентів призводить до приватизації держави та перетворення її на одну із корпорацій тих самих власників українського великого приватного капіталу, які повністю монополізували економічну та політичну сфери, перетворивши тим самим державу в акціонерне товариство закритого типу. Як доказ, демократичний аудит України, який щорічно проводиться неурядовою організацією Freedom House, за такими показниками, як індекс економічних свобод, демократії та свободи (політичні і громадянські свободи) репрезентує згортання демократичного потенціалу країни в порівнянні з 2005–2010 роками та поверненню до показників за часів президента Л.Кучми (Рис.1, Рис.2, Рис.3). Незначний зсув показників економічної свободи (разом з тим й демократії та політичних і громадянських свобод) у бік наростання в 2005 році пояснюється тим, що великий капітал, який підтримував політичний режим Л.Кучми, а відтак і провладного кандидата в президенти В.Януковича, вже був відкинутий на периферію системи, тоді як фінансові «донори» В.Ющенко ще не потрапили до законодавчого органу влади, тобто не були легітимізовані парламентськими виборами, які відбулись у 2006 році, а відповідно, влада та великий капітал були як ніколи умовно незалежні один від одного.

Акцентуючи увагу на показнику демократії в Україні, варто зазначити, що організацією Freedom House зафіксовано приналежність держави до транзитивних або гібридних режимів. Проте показовим є те, що в 2002 році показник демократії найбільш тяготіє до напівконсолідованих авторитарних режимів, а в 2006му навпаки – максималь-

но наближений до напівконсолідованих демократій.

Сьогодні ж відбувається стрімке наближення показника демократії до позначки «напівконсолідованих авторитарних режимів», що зумовлено в першу чергу серією систематичних порушень конституційних прав та свобод громадян України (скасування Конституційної реформи 2004р., прийняття закону про вибори депутатів місцевих рад та проведення місцевих виборів, перенесення парламентських виборів на 2012р., утиск опозиції тощо). Подібна тенденція спостерігається і стосовно показників свободи: за останній рік Україна зі статусу вільних країн перейшла до частково вільних.

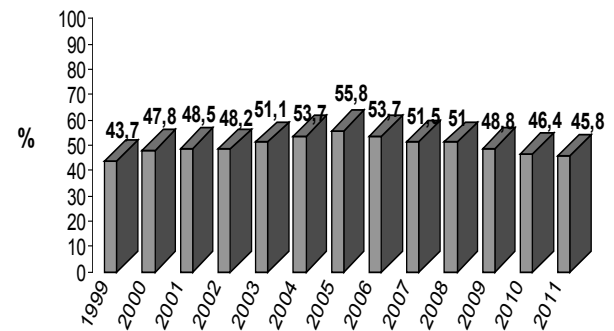

Рис.1. Динаміка індексу економічної свободи України, 1999–2011 рр.²

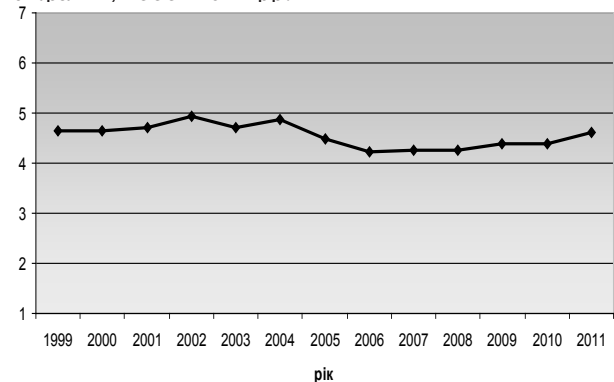

Рис.2 Динаміка показника демократії в Україні, 1999–2011 рр.

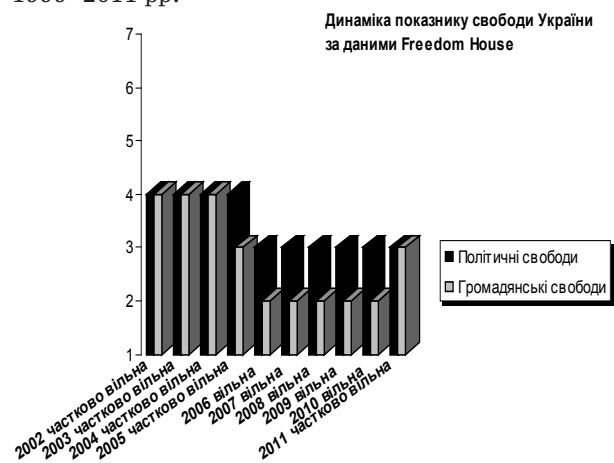

Рис.3. Динаміка показника свободи України, 2002–2011 рр.³

Повертаючись до предмета даного дослідження, акцентуємо увагу на тому, що саме приватизація суспільної власності стала ключовим заходом реформування економічної системи України при переході до ринку. Однак, задля реалізації ефективної економічної політики цього недостатньо, оскільки кошти, отримані з продажу великих та стратегічно важливих підприємств, використовувались переважно задля погашення зовнішнього боргу держави та ліквідації дефіциту державного бюджету. Це не вирішує проблему необхідності раціонального використання державного майна задля ефективного функціонування національної економіки в майбутньому. Як наслідок, це призводить до яскраво вираженої майнової диференціації, де значна частка населення програє верхівці, під контролем якої опинилась основна частина суспільного багатства. Така економічна політика суперечить реалізації суспільних інтересів. Таким чином, у термінах публічної політики, де «публічне» на противагу приватному виступає як сфера реалізації інтересів усього суспільства в цілому» [7, с.46], держава вже не уособлює інститут, що має діяти відповідно до суспільних інтересів, а «обслуговує» інтереси вузького кола людей, так чи інакше наближених до інституту президентства та до влади в цілому. Відсутність розвиненого громадянського суспільства та політичних партій, здатних до артикуляції інтересів суспільства, приватизація інформаційного простору та формування «тіньового» політико-економічного процесу, унеможливають функціонування повноцінних інститутів контролю за діяльністю влади та впровадження політики, що не просто послаблює публічну політику в Україні, а фактично зводить її нанівець. Публічна політика передбачає створення відкритого дискусійного майданчика, життєдіяльність та ефективність якого забезпечується і підтримується інституційним дизайном політичної системи. Відповідно до зазначеного, публічній політиці властиві такі характеристики: - комунікаційний процес, оскільки публічна політика передбачає інформаційний вплив; - відкритість, тобто доступність публічного простору для певного кола суб'єктів (громадські інститути, громадяни, ЗМІ, держави тощо) і максимально вільна циркуляція інформації; - забезпечення умов участі громадян у політичному процесі, в тому числі через створення дискусійних майданчиків та формування громадської думки; - змістовна спрямованість на формулювання та реалізацію суспільних інтересів з метою досягнення суспільного блага [7, с.46].

Надмірна присутність держави в економічній сфері унеможливує існування будь-яких інститутів контролю за прийняттям політичних рішень, а правовий потенціал Конституції України нівелюється непублічним, закритим політичним процесом. Наразі перед державою постає головне завдання – створення умов задля максимального задоволення суспільного інтересу, тобто вироблення та дотримання такої публічної політики, де публічна сфера, за словами Ю.Красіна, дозволяє переплавляти приватні інтереси в загальне благо. Публічна сфера спирається на здатність держа-

ви до акумуляції, вираження та захисту інтересів суспільства в цілому та приватних інтересів зокрема, не через регулювання чи обмеження, а підсилення державою економічної свободи та ринку [7; 8]. Економічна свобода та капіталізм, заснований на вільній конкуренції, дозволяють представляти і захищати інтереси капіталу в цілому, а не лояльних до влади капіталістів. Функції держави, таким чином, мають полягати в становленні «правил гри» для існування вільного ринку і нагляд за дотриманням законодавства та встановленими правилами. Забезпечення економічної свободи, за М.Фрідманом, – «засіб досягнення політичної свободи, економічний устрій дуже важливий через свій вплив на концентрацію та розосередження влади... відділяє економічну владу від політичної і таким чином дозволяє одній служити противагою іншій» [9, с. 33]. Ринок та властиві йому механізми призводять до зіткнення приватних інтересів підприємців, влади, громадянського суспільства, політичних партій, окремих індивідів за допомогою чого і формується суспільний інтерес. Інструментом реалізації цього суспільного інтересу (публічної політики) виступає держава, тому очевидним є необхідність впровадження корпоративного стилю ведення політики в Україні як моделі управління приватними інтересами, де «корпоративіська «асоціативна» модель спрямована на використання «колективного власного інтересу» як засобу для «створення і підтримання загальноприйнятого рівня суспільного порядку» [8, с.234]. Неокорпоративне представництво інтересів є найбільш раціональною та ефективною формою соціальної організації, що є противагою всемогутній державі, яка підминає під себе сферу приватного. Загалом принциповим є те, що неокорпоративізм передбачає професійний принцип представництва інтересів, добровільну та взаємовигідну співпрацю держави і груп інтересів як зацікавлених співучасників державного управління, де державі відводиться швидше опосередкований, ніж прямий вплив на публічну політику. Корпоративний стиль ведення політики означає послаблення уряду держави як центру прийняття політичних рішень. Диференціація політичної системи обумовлена існуванням безліч акторів, які відстоюють чи прагнуть відстоювати свої специфічні приватні інтереси, а неокорпоративізм дозволяє запобігти встановленню панування будь-якої групи інтересів, у тому числі не допускає домінування держави по відношенню до бізнесу та інших організованих груп інтересів [10, 11]. Саме тому політика уряду має полягати в створенні мереж взаємодії державного, приватного та громадського сектора задля вироблення узгодженої публічної політики та конструктивної взаємодії владних, державних та підприємницьких структур. Узагальнюючи вищесказане, додамо, що приватизація, з одного боку як шлях швидкого збагачення великих капіталістів, з іншого – як становлення приватного та національного капіталу, була необхідним й першим важливим кроком демократичного транзиту української незалежної держави. Пострадянські країни, які нехтували розбудовою приватного сектора в наці-

ональній економіці, пішли шляхом реконструкції тоталітарних режимів (Білорусія, Туркменістан). Тому суспільна ворожість до великих капіталістів часом недооцінює їхнє значення в українському демократичному державотворенні. Однак саме довготривала затримка інституційних реформ, сфокусованих на коригування наслідків інсайдерської приватизації та захоплення держави, а також спрямованих на створення механізму підтримки конкурентного середовища, відкритого доступу до ринку, дебіюкратизацію, антимонопольну політику, реальний захист приватної власності, верховенство права та справедливе судочинство, створюють додаткові можливості збагачення для шукачів ренти. На думку О.Гаврилишина, «прихильність до якоїсь зовнішньої інституції, такої як ЄС чи інші, може позитивно впливати на процес економічної і політичної лібералізації, допомагаючи у скороченні тривалості дебатів та у швидкому початку реформ, а також в обмеженні впливу привілейованих кіл» [1, с.323]. Довготривала економічна криза, яка є результатом багаторічної відмови від розбудови відповідної інституційної інфраструктури для просування ринкових механізмів та демократизації політичного простору, на додачу й наслідки світової економічної кризи, не тільки б'ють по добробуту населення, але й свідчать про те, що інституційний дизайн і механізми ведення політики з єдиного центру – Адміністрації Президента – історично застарілі та зношені і не відповідають викликам та ризикам глобалізованого світу. Ймовірно, саме жорсткі непопулярні реформи та вимоги МВФ,

курс на реалізацію яких проголосила влада, могли б стати рушійною силою тих перетворень, які пройшли в Центральній-Східній Європі як «шокова терапія» та стали стартом для розбудови конкурентного ринку. Проте враховуючи якісний зміст та методи впровадження економічних і соціальних реформ, відкритим залишається питання – чи дійсно вони призведуть до оптимізації функціонування державного апарату? В умовах соціально-економічної модернізації безпрецедентно зростає роль уряду та владної вертикалі в розробці та просуванні реформ, що певною мірою модифікує встановлені «правила гри» та розширює присутність держави в економічній сфері, а разом з тим підсилює ризики зловживання посадовими обов'язками задля додаткового збагачення.

Обраний шлях соціально-економічної трансформації має бути не просто самим лише бажанням влади «косметично» реформувати застарілі державні структури, але й результатом ефективного узгодження інтересів держави з інтересами інших суб'єктів публічної політики (підприємство, громадянське суспільство тощо). Держава має служити інтересам усього суспільства, тому не може нормально функціонувати репрезентуючи та захищаючи інтереси виключно вузького кола великих капіталістів та лояльної до них владної верхівки. Тому цей запит на реформування інститутів і механізмів ведення політики задає принципово інший обсяг та напрям публічної політики, який й визначають результати і наслідки сьогоденних реформ.

ПРИМІТКИ:

¹ Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМ № 438 (438-2005-п) від 09.06.2005

² 1, 2 - консолідовані демократії; 3 - напівконсолідовані демократії; 4 - транзитивні або гібридні режими; 5 - напівконсолідовані авторитарні режими; 6, 7 - консолідовані авторитарні режими.

³ 1 - забезпечення політичних/громадянських прав наближене до ідеалу (вільні та справедливі вибори, наявність конкурентних партій та політичних угруповань, реальна влада опозиції, верховенство закону, свобода економічної діяльності, свобода слова, зборів, асоціацій, освіти та релігії;

2 - свободи послаблені політичною корупцією, насильством, політичною дискримінацією меншин, іноземним/військовим впливом на політику;

3,4,5 - послаблення свобод через громадянську війну, непрозорі вибори, однопартійну систему, цензуру; існують лише деякі елементи політичних та громадянських свобод;

6 - встановлені мілітарні режими, однопартійні диктатури, мінімальне забезпечення політичних прав, обмеження свободи слова та зібрань, ведення приватного бізнесу, забезпечення релігійних та соціальних свобод;

7 - політичні свободи відсутні або практично відсутні, деспотичні/авторитарні політичні режими, застосування репресій та насильства з боку влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О.Гаврилишин. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 384 с.
2. Пасхавер О. Українська приватизація: групи інтересів, причини кризи, шляхи її подолання / О.Й.Пасхавер, Л.Т.Верховодова, К.М.Агеева. В надз.: Центр економічного розвитку. – Київ, 2008 - 85 с.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання з підвищення інвестиційної привабливості об'єктів приватизації» (1563-2002-п) [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1563-2002-%EF>
4. Уманский С. Никопольский ферросплавный: сколько стоит «хорошо» [Електронний ресурс] / С.Уманский // Зеркало недели. – №27. – 16 июня 2005 // Режим доступу: <http://zn.ua/articles/44014>
5. Брехаря С. Фінансово-промислові групи як структурний елемент політичного класу України / С.Брехаря // Політичний менеджмент. – 2008 р. – спец.випуск – С.156-163.
6. Пасхавер О. Приватизація та реприватизація в Україні після «помаранчевої» революції / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М.Агеева. В надз.: Центр економічного розвитку. – К.: «Міленіум», 2006. – 106 с.
7. Кондрашина М. Публичная политика как поле: к вопросу методологии исследования / М.Н.Кондрашина // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 327. – С. 45-48.
8. Парсонс В. Публичная политика: вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 520 с.
9. Фридман М. Капіталізм и свобода / М.Фридман; [пер с англ. В.Козловский]. – М.: Новое издательство, 2006. – 240 с.
10. Публичная политика: от теории к практике / Сост. и науч. ред. Н. Ю. Данилова, О. Ю. Гурова, Н. Г. Жидкова. – СПб.: Алетейя, 2008. – 356 с.
11. Шамхалов Ф. Государство и экономика. Основы взаимодействия / Ф.Шамхалов. – М.: Экономика, 2005. – 728 с.